

Çivi Yazılı Belgelere Göre Eski Anadolu Mutfağında Bir Besin Maddesi: TUZ

*A Nutrient in the Cuisine of Ancient Anatolia According to the Documents
Cuneiform: SALT*

Esmâ Öz*

Özet

Tuz, Eski Asurca ve Hititçe belgelere göre, Anadolu'da bilinen bir besin maddesiydi. Eskiçağlarda, yemeklerde, yiyeceklerin ve hayvan derilerinin saklanması ve daha pek çok alanda kullanılmış olan tuz, Asurlu tüccarlara ait masraf listelerinde ve tüccarlar arasındaki mektuplaşmalarda ticari değeri olan bir ürün olarak geçmektedir. Kültepe tabletlerinde, tuz satış fiyatlarından ve tuz ticaretinden bahsedilmesine rağmen, Anadolu'daki tuz üretim merkezlerinden hiç söz edilmemektedir. Buna karşın, Hititçe belgelerde, Anadolu'da tuzun temin edildiği ve tuz sevkiyatının yapıldığı şehirler kayda geçmiştir. Bu belgelere göre, T/Durhumit/Durmitta ve T/Duhduşna'da, tuz yataklarının bulunduğu ve diğer Anadolu kentlerine tuz sevkiyatının bu şehirlerden yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kentler dışında, Kawarna, Kalapiya ve Şukziya da metinlerde tuz üretimiyle ilgili görünen şehirlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Çivi Yazılı Tabletler, Eski Anadolu, Tuz, Tuz Üretim Merkezleri*

Abstract

The salt was a nutrient known in Anatolia according to Old Assyrian and Hittite documents. Salt which has been used in meals, in preservation of foods and animal skins and any more fields in Ancient age, at lists of cost belong to Assyrian merchants and is mentioned as a product was of the commercial value at correspondence between merchants. Although is mentioned from prices sale of salt and salt trade in Kültepe tablets, from salt production centers in Anatolia not are mentioned at all. In contrast, are recorded cities that provided of salt in Anatolia and have been made of shipment of salt in Hittite documents. According to these documents are understood that existed salt deposits' in T/Durhumit/Durmitta and T/Duhduşna and made from these cities of shipment of salt the other Anatolia cities. Except from these cities, are cities that seems relevant to the production of salt also Kawarna, Kalapiya and Şukziya in texts.

Key words: *Cuneiforms Tablets, Ancient Anatolia, Salt, Salt Production Centers*

Tuz, sıvı halde denizlerde, göllerde, tuzlu su kaynaklarında ve katı halde kaya tuzu şeklinde bulunmaktadır. Tuz göllerinin bir kısmı eski deniz yatakları olabileceği gibi bazıları da geniş yer çöküntülerinde, civar bölgelerindeki kaya tuzlarından geçerek, bu çukurlarda

---

* Yrd. Doç. Dr.; Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bil. Fak. Tarih Bl - ANKARA

toplanan tuzlu suların meydana gelirler.¹ Yaz aylarında yüksek bir yoğunluk kazanan sular buharlaşarak, sanki deniz sularının toplanma havuzları gibi tuz tavası haline gelirler.²

Anadolu'nun jeolojik yapısı, birçok bölgede doğal tuz yataklarının oluşmasına ve pek çok deniz ve gölden tuz elde edilmesine imkân vermiştir. Anadolu'nun tuz yatakları bakımından zenginliği eski çağlardan beri biliniyordu. Tuz, eski çağlarda besin maddesi olarak yemeklerde, yiyeceklerin ve hayvan derilerinin saklanmasında,³ tıpta⁴ ve hatta ritüellerde⁵ kullanılmıştır. Eski Asurca ve Hititçe yazılmış belgelerden⁶, Anadolu halkının tuzu bildiği ve pek çok alanda kullandığı anlaşılmaktadır. Eski Anadolu tarihinin ilk yazılı belgeleri olan, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi (M.Ö ± 1975-1723) olarak adlandırılan devre ait, Eski Asurca yazılmış Kültepe tabletleri arasında, tuz için yapılan ödemelerin kaydedildiği masraf listeleri ve tuzun sipariş verildiğini gösteren metinler bulunmaktadır. Bu tabletlerde tuz, Akadca *æābtum* yazılışı ile geçmektedir.⁷

Kültepe metinlerinde, tuz için ağırlıklı olarak *şeqel* üzerinden ödeme yapıldığı kayıtlıdır. OIP 27, 10 numaralı⁸ masraf listesine göre, tuz için 1'den ¼ *şeqel* eksik gümüş ödendiği kayıtlıdır. Tablet ilgili satırları şöyledir: ⁵...1 LÁ ¼ GÍN ⁶ KÜ.BABBAR <šī>-im

¹ A.M. Kılıç-E.Uyanık, "Tuz Gölü'nde Oluşan Kirlenmenin Göl Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması", **4. Endüstriyel Hammaddeler Sempozyumu**, İzmir 2001, s. 135.

² Kılıç-Uyanık, a.g.m., s. 135.

³ Özellikle Mezopotamya kaynaklarında, tuz ve kullanımından sıkça söz edilmektedir. Bir Eski Babil metninde şunları okuyoruz: BE 6/1 106:1: "20 (SILA) MUN *ana nūnī*.... *illaptu*" "20 (litre) tuzu, balıklara (balıklar üzerine).... serpiştirdiler." (CAD *Æ*, s. 14); CT 56 565:4: "147 *immerū mītūtu ina libbi 20 immerū ina MUN.HĪ.A ina bīt [karē]*" "147 koyun ölmüştür, içinden 20 koyun (koyunların derisi) depoda tuzdadır (tuz içinde muhafaza edilmektedir)." (CAD *Æ*, s. 14)

⁴ Köcher BAM 3 i 36: "*kasū MUN ištēniš tašāk ina mē qaqqassu taptanaššašma*" "*kasū*'yu ve tuzu birlikte öğüteceksin (ezeceksin), suda onu (karıştırılmış malzemeyi) onun başının üzerine tekrar tekrar süreceksin." (CAD *Æ*, s. 13).

⁵ BBR No: 1-20:80 ve 83: "MUN *taparrik ina paššūr Marduk tašakkan*" "Tuzu yayacaksın, (onu) Marduk için masanın (sofranın) (üzerine) koyacaksın". (CAD *Æ*, s. 13)

⁶ Eski Anadolu'da tuz ve kullanımı hakkında çivi yazılı kaynaklar esas alınarak yapılan çalışma sayısı çok azdır. Bu konuda, en kapsamlı çalışmalardan birini Sedat Erkut gerçekleştirmiştir. (bkz. S. Erkut, "Hititlerde Tuz ve Kullanımı", **Bellekten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. LIV, S. 209, Ankara 1990, s. 1-7). Bazı kitap ve makalelerin ilgili yerlerinde de tuz ve kullanımından kısaca bahsedilmiştir. (bkz. A. Ünal, **Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarında Mutfak Kültürü**, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 169-171; C. Michel, "À table avec les marchands paléo-assyriens", **Assyrien im Wandel der Zeiten, Compte rendu des Rencontres Assyriologiques Internationales (CRAI 39)**, Heilderberg 1997a, s. 106; İ. Albayrak, "Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri", **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri 2003c, s. 66).

⁷ Bildiğimiz kadarıyla, Kültepe metinlerinde Sumerce "tuz" anlamına gelen MUN yazılışına rastlanmamaktadır. J.G. Dercksen, TC III, 214B numaralı belgenin zarfında, st: 6'da *ša*'dan sonraki işareti MUN şeklinde okuyarak, ⁶ KIŠ[IB H]a-du-wa-an *ša* MUN" ⁶ Tuzcu Haduwan'ın mührü" olarak tercüme etmiştir. (J. G. Dercksen, "Some Elements of Old Anatolian Society in Kaniš", **Assyria and Beyond Studies Presented to Mogens Trolle Larsen**, Leiden 2004b, s. 173). P. Garelli ise, aynı işareti *tim* okuyarak, metni "KIŠIB *Ha-du-wa-an-ša-tim*" şeklinde transkripsiyon yapmıştır. (P. Garelli, **Les Assyriens en Cappadoce**, Bibliothèque archéologique et historique de l'institut français d'archéologie d'Istanbul XIX, Paris 1963, s. 68). Tablet transkripsiyonunda fikir birliği sağlanamadığı için, Kültepe tabletlerinde tuzun MUN ideogramı ile de kaydedildiğini söylememiz mümkün görünmemektedir.

⁸ I.J. Gelb, **Inscriptions from Alishar and Vicinity**, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Volume XXVII, Chicago 1935, s. 31-32.

æá-áb-tí... “⁵⁻⁶... 1’den ¼ *şeqel* eksik gümüş, tuz’un fiyatıdır...” Yine bir masraf listesi olan CCT V, 32b’de, tuz için verilen fiyat 1 *şeqel* gümüştür. Metnin ilgili satırları şöyledir: ⁴... 1 GÍN KÙ.BABBAR ⁵ *a-na æá-áb-tim* ⁶ *áš-qúl* “⁴⁻⁶... 1 *şeqel* gümüş, tuz için tarttım...”

Tuz için yapılan ödemelerin kaydedildiği bir başka metin TTC 7’dir. Kısa not niteliğindeki tabletin ilgili satırları şöyledir: ¹ 10 GÍN KÙ.BABBAR *a-na* ² *æá-áb-tim*... “¹⁻² 10 *şeqel* gümüş, tuz içindir...”

Henüz neşredilmemiş Kt 73/k 12 numaralı belgede de, tuz için *şeqel* ve *uææet* üzerinden ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Tabletın ilgili satırları şöyledir: ¹⁰ 1/3 GÍN 7 ½ ŠE *a-na æá-áb-tim* ¹¹ *áš-qúl* “¹⁰⁻¹¹ 1/3 *şeqel* 7 1/2 *uææet*, tuz için tarttım.”

Tuz için verilen fiyatların düşük tutulduğu görülmektedir. Ödemelerin küçük miktarlarda yapılması, Anadolu’da tuz’un bol bulunduğu, dolayısıyla Anadolu’nun tuz yatakları yönünden zenginliğine işaret etmektedir.

Kültepe’den bir metinden öğrendiğimize göre, Anadolu’da “tuzcu” adı verilen bir meslek grubu da vardı.⁹ Bu mesleğe sahip kişilerin, tuz satışları ile uğraştıklarını söyleyebiliriz. Kültepe metinlerine göre tuz, *karpatum* kabı¹⁰ ve litre (SİLA)¹¹ ile ölçülerek satılıyordu. Liste görünümündeki BIN VI, 232 numaralı belgenin son satırlarında tuz, 2 *karpatum* kabı ile geçmektedir. Tabletın ilgili satırları şöyledir: ¹¹ 2 DUG *æá-áb-tim* ... “¹¹ 2 kap tuz ...”

Tuz, bir borç senedi olan Kt o/k 76’da¹² da litre ile tartılmaktadır. Tabletın 1-6. satırları şöyledir: ¹ [x] GÍN KÙ.BABBAR *øa-ru-pá-am* ² 15 SİLA *æá-áb-tám* ³ *i-øé-er Id-na-[a]* ⁴ DUMU *Puzur₄-İstar* ⁵ *Da-da* DUMU *Du-[ ]* ⁶ *I-dí-A-şur i-şu...* “¹⁻⁶ x *şeqel* arıtılmış gümüşü (ve) 15 litre tuzu, Puzur-İstar’ın oğlu İdnāya ve Du-[ ]nın oğlu Dada üzerinden, İddi(n)-Aşşur alacaktır...”

Tuzun litre ile tartılması, inceltilmiş hale getirildiğini göstermektedir. Gerçekten de Kültepe kazılarında ele geçen öğütme taşları,¹³ eskiçağlarda insanların tahıl, tuz ve baharat gibi besin maddelerini öğütürerek kullandıklarını göstermektedir. 2006 yılı Kültepe kazısında da, bir odanın kuzeydoğu köşesine yerleştirilen in-situ durumunda bulunmuş iki değirmen taşı ve

⁹ Kt 86/k 153a: “Ş.A *şa æābtim*” “Tuzcu Ş.A (Şahıs adı)”. Metin henüz neşredilmemiştir, sadece ele aldığımız satırları K. R. Veenhof, **The Old Assyrian List of Year Eponyms From Karum Kanish and Its Chronological Implications**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Seri, No: 64, Ankara 2003, s. 25’de işlenmiştir. Bu metinde de görüldüğü üzere, Kültepe tabletlerinde, bir kişinin unvanı ya da mesleğinden bahsedilirken, önce şahıs adı daha sonra *şa* elemanı ile birlikte unvan ya da mesleği yazılmaktadır.

¹⁰ Kültepe metinlerinde, çoğunlukla DUG ideogramı ile geçen *karpatum* kabı için CAD K, s. 219; AHw, s. 449; CDA, s. 149’da “toprak çömlek” ve “*naruqqum*’un ¼’ne karşılık gelen bir ölçü” anlamları verilmektedir.

¹¹ SİLA=*qû/qa*: CAD Q, s. 288’de “standart bir hacim ölçüsü”; AHw, s. 925 ve CDA s. 290’da “yaklaşık 1 litreye tekabül eden bir hacim ölçüsü” olarak geçmektedir.

¹² İ. Albayrak, **Kültepe Tabletleri IV**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, S. 33b, Ankara 2006b, s. 27-28.

¹³ bkz. T. Özgüç, **Kültepe-Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri, S. 19, Ankara 1959, s. 3-4; F. Kulakoğlu, Kültepe-Kaniş Kazıları 2006 Yılı Raporu, Ankara 2006.

önlerine koyulmuş iki kapaklı vazo ele geçmiştir.¹⁴ Kültepe Kazı Başkanı F.Kulakoğlu, burada önemli ölçüde tahıl ve tuz işlenmiş olabileceğini söylemektedir.¹⁵

Arkeolojik malzemelerle birlikte, çivi yazılı belgeler de bazı besin maddelerinin öğütülerek tüketildiğini ve öğütme işini değirmenci kadınların yaptığını ortaya koymaktadır. Aşşur-İddi(n), Aşşur-nādā ve İli-ālum arasındaki TC III, 88 numaralı yazışmada, ev ve kadın kölelerle birlikte kadın değirmencilerin de satılmasından söz edilmektedir. Metinde “değirmenci, öğütücü” anlamında kullanılan kelime Akadca *æē'inum/æē'intu/æē'ittu*'dur. Bu kelime, bildiğimiz kadarıyla şu ana kadar neşredilmiş Kültepe tabletlerinde ilk defa geçmektedir. Tabletlin ilgili satırları şöyledir: ⁴ *i-na ba-áb ha-ra-ni-kà* ⁵ *aq-bi₄-a-kum um-ma* ⁶ *a-na-ku-ma ú-za-kà-ma* ⁷ *a-ša-pá-ra-kum* ⁸ *ú-za-ki-ma a-wa-at* ⁹ DINGIR ¹⁰ *da-na* ¹¹ *a-pu-tum i-na u₄-mì-[im]* ¹² *ša æup-pá-am ta-ša-[me-ú]* ¹³ *É^{ti} 2 GEME₂.HÍ^{ti}-kà* ¹⁴ *ki-lá-al-tí-ma* ¹⁵ *ú æé-i-tí-in ki-lá-a[l]-tí-m[a]* ¹⁶ *a-na ší-mì-im dí-na-ma* ¹⁷ KÙ.BABBAR *šé-bi₄-lam ú* ¹⁸ *É^{tám} ag-ra-ma* ¹⁹ *ta-áš-ba...* ²⁰⁻²¹ “⁴⁻⁷ Senin yola çıkışında sana (şöyle) söyledim: Ben temize çıkacağım (iddialarım temize çıkacak) ve (sonra) sana yazacağım. ⁸⁻¹⁵ (Şimdi) temize çıktım. Tanrının sözü güçlüdür (önemlidir). Günlerdir mektubu işitiyorum. Lütfen, (hem) evleri, hem senin iki bayan köleni, hem değirmenci (öğütücü) kızları sat. ¹⁶⁻¹⁸ Gümüşü bana gönder ve (bir) ev kirala (ve) orada otur...”

Tuz, Kt 92/k 247 numaralı¹⁶ belgede de, *nabīt* kelimesi ile geçmektedir. Bildiğimiz kadarıyla *nabīt*, Kültepe metinlerinde ilk kez geçmektedir. K.R. Veenhof, anlamı bilinmeyen bu kelimenin 30 litrelik kabın bir bölümüne karşılık gelen hacim ölçüsü olabileceğini söylemektedir.¹⁷ Tabletlin ilgili satırları şöyledir: ² *ša iš-tí Du-du-ú* ³ *a-na kà-ar-pá-at ú* ⁴ *na-bi-it æá-áb-tim* ⁵ *al-qé-ú...* ⁶⁻⁷ “¹⁻⁵ Dudū'dan kabul ettiğim (bir) kap ve (bir) *nabīt* tuz...”

Tuz, masraf listeleri dışında Asurlu tüccarlar arasındaki mektuplaşmalara da konu edilen bir besin maddesidir ve Asurlular'ın ticaretini yaptığı ürünler arasındadır. Eddinnāya ve Rabi-Aşşur arasındaki TC III, 109 numaralı mektuplaşmada, tuz'un yarımşar *şeqel*'e satılması, şayet tuz, istenilen fiyata satılamaz ise depoda muhafaza edilmesi gerektiği kayıtlıdır. Metinde, tuz için ödenecek 10 *şeqel* ve miktarı belirtilmeyen gümüşün bulunmadığı, bunun yerine 5 *şeqel* ödeneceği kayıtlıdır. Tabletlin ilgili satırları şöyledir: (Rabi-Aşşur'dan Eddinnāya'ya) ⁶ *æá-áb-tí šu-ma* ⁷ $\frac{1}{2}$ GÍN.TA *dí-na-ší* ⁸ *šu-ma lá ki-am* ⁹ *li-ib-ší ú-lá* ¹⁰ *tí-dí-e ma-num* ¹¹ *ša a-na-kam* KÙ.BABBAR ¹² 10 GÍN *ú-lá* 5 GÍN ¹³ *i-ša-qú-lu* ¹⁴ *æá-áb-ta-kà* ¹⁵ *a-ma-lá té-er-tí-kà* ¹⁶ *i-ba-ší* ¹⁷⁻¹⁸ “⁶⁻¹⁰ Eğer (mümkünse) tuzumu yarımşar *şeqel*'e satın. Bu mümkün değilse (satılamazsa) (tuz depoda) bulunsun (mevcut olsun). ¹⁰⁻¹⁶ Burada her kim varsa bilmiyorsun. (Tuz için ödenecek) gümüş (ve) 10 *şeqel* yoktur. 5 *şeqel* tartacaklar. Senin tuzunla ilgili talimatına göre (tuz depoda) bulunacak.”

Asurlu tüccarlar arasındaki bir başka yazışmada, tüccarların birbirlerine verdikleri siparişler içerisinde, Asur ve Hahhum şehrinin birinci kalite yağı ve saraya gönderilecek tuz bulunmaktadır. CCT IV, 18a numaralı tabletlin ilgili satırları şöyledir: (İmdīlum'dan Puzur-Aşşur'a) ²³ ...İ.GIŠ *a-na* ²⁴ *pì-ta-ší-a lá i-šu lu re-eš₁₅-tám* ²⁵ *ša a-lim^{ki} lu re-eš₁₅-tám* ²⁶ *ša Ha-hi-im æá-ab-tám* ²⁷ [š]a É.GAL^{lim} *i-na a-lá-ki-kà* ²⁸ *a-na pì-ta-ší-a bi₄-lá-[a]m* ²³⁻²⁸ ...

¹⁴ Kulakoğlu, a.g.r.,

¹⁵ Kulakoğlu, a.g.r.,

¹⁶ K. R. Veenhof, **Kültepe Tabletleri V (The Archive of Kuliya, son of Ali-abum)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, S. 33c, Ankara 2010, s. 172.

¹⁷ Veenhof, a.g.e., s. 172.

Yağlanmam için (burada) yağ yoktur. Hem Şehrin (Asur'un) hem Hahhum'un birinci kalite yağını (ve) sarayın tuzunu, gelişinde yağlanmam için bana taşıyınlar.”

Gümüş ve kalayla ilgili meselenin ele alındığı, tüccarlara ait bir mektupta da, 6 eşek ile Elmelme¹⁸ memleketine tuz taşınacağı kayıtlıdır. Elmelme şehrine taşınacak tuzun miktarı belirtilmemiştir, ancak tuzu taşımak için 6 eşeğin yeterli olduğu anlaşılmaktadır. I 537 numaralı¹⁹ tabletin ilgili satırları şöyledir: (Tutāya'dan, İddi(n)-Su'en ve Lāqēp(um)'a) ¹⁷) 6 ANŞE *ša um-mi-a-ni* ¹⁸) *ik-tù-ú-ma / a-na* ¹⁹) *ma-at El-me-el-me æá-áb-tám* ²⁰) *i-za-bi₄-lu...* ^{«17-20}) Alacaklının 6 eşeğini teminat olarak aldılar ve Elmelme memleketine tuzu taşıyacaktılar...”

BIN IV, 3 numaralı mektuplaşmada da, tuz için ödenen ücretin ilk gelen (kervanla, haberciyle) gönderilmesi istenmektedir. Tablet ilgili satırları şöyledir: (İlī-nādā'dan, Puzur-Aššur, Kulumāya, Amur-İštar ve Amur-İlī'ye) ²⁷) *ù ší-im æá-áb-tim* ²⁸) *a-pá-ni-<a> šé-bi₄-lá-nim* ^{«27-28}) ve tuzun fiyatını ilk gelen (kervan, haberci) ile bana taşıyınlar.”

Hunahuna, Anah-ilī ve Puzur-Aššur'dan Kuliya'ya yazılan Kt 92/k 231 numaralı²⁰ mektupta da, gümüşün, tuz'u satın almak için kullanılacağı anlaşılmaktadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: ³⁰) KÜ.BABBAR *a-na-ku-ma a-na* ³¹) *æá-áb-tim a-da-ma ...* ^{«30-31}) Gümüşü, tuz için (tuzu satın almak amacıyla) kullanacağım...”

Hititçe Belgelere Göre Eski Anadolu'da Tuz Üretim Merkezleri

Kültepe tabletlerinde, tuz satış fiyatlarından ve tuz ticaretinden bahsedilmesine karşın, Anadolu'daki tuz üretim merkezlerinden hiç söz edilmez. Bu anlamda Hititçe belgeler, tuz üretiminin yapıldığı şehirler hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir.²¹ Çünkü, Hititçe metinlerde, tuzun temin edildiği şehirler kayıtlara geçmiştir ve bu belgelerde sık sık “tuz adamları”ndan yani tuz üreten işçilerden bahsedilmektedir.²² Tarhundašša ile Hatti arasında sınırlar çizilirken, tuz yatakları ve hayvan tuzlama yerlerinin kimin topraklarında kalacağı konusunda dikkatli davranılması gerektiği de Hitit metinlerine yansımıştır.²³ Anlaşılan, o dönemde Hititler, Anadolu'daki tuz yataklarının yerlerini iyi biliyorlardı.

¹⁸ Elmelme şehri, Kültepe metinlerinde ilk kez geçmektedir. K. Nashef, **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IV, Die Orts-und Gewässernamen der Altassyrischen Zeit**, Wiesbaden 1991, s. 39'da, bu şehir için Ememe yer adını işaret etmektedir. Ememe yer adı, Kültepe'den üç metinde (ICK II, 72: 13; ICK II, 339: 42; ICK II, 346: 8) yer ismi değil, şahıs adı olarak kayıtlıdır. Ememe şehri, G. F. Del Monte-J. Tishler, **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI, Die Orts-und Gewässernamen der Hethitischen Texte**, Wiesbaden 1978, s. 140'da Ememejia yazılışıyla geçmekte, bu şehrin Hitit metinlerindeki Kapiruha kenti yakınlarındaki bir toprak parçası olabileceği ifade edilmektedir.

¹⁹ K. Hecker-G. Kryszat-L. Matouš, **Kappadokische Keilschrifttafeln Aus Den Sammlungen Der Karlsuniversität Prag**, Praha 1998, s.131-132.

²⁰ Veenhof, a.g.e., s. 119-121.

²¹ Tuz kelimesinin Hititçe karşılığı için pek çok teklif ileri sürülmüştür. (bkz. S. Erkut, a.g.m., s. 1-2). Fakat, kelimenin anlamı konusunda farklı görüşler vardır. Erkut, tuzun Hititçe belgelerde Sumerce MUN ideogramı ile geçtiğini, tuzun Hititçesi'nin ise bilinmediğini, ancak tuzlamak fiilinin Hititçe karşılığının *mummi₄a* olabileceğini söylemektedir. (Erkut, a.g.m., s. 2)

²² Ünal, a.g.e., s. 170.

²³ Ünal, a.g.e., s. 170.

Hititçe bir belgeye göre, Anadolu'daki tuz üretim merkezlerinden biri, Hititçe tabletlerde T/Durmitta, Eski Asurca belgelerde T/Durhumit olarak geçen şehirdir. Hititçe KBo XI 73 öy. numaralı²⁴ metne göre, T/Durmitta'da tuz yataklarının bulunduğu ve diğer Anadolu şehirlerine tuz sevkiyatının buradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: ²' [ ] x ^{URU} Dur[-mi-it-ta] ³' [LUGAL-]i hi-in-ká[n-zi] ⁴' [ ] MUN ku-gul-lu-uš ⁵URU Dur-mi-it-ta-az ⁶hi-in-ku-ua-an-zi...'' ²⁻⁶' [ ] x Dur[mitta] kenti [kral]a reverans ya[parlar]. [ ] tuz topları Durmitta kentinden salarlar/sevkederler..."

Kültepe tabletlerinde T/Durhumit, daha çok bakırla ilgili meselelerin kaydedildiği belgelerde görülmekte, T/Durhumit'in bakırın tasfiye edildiği şehirlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu şehirden tuz elde edildiğine ilişkin Kültepe metinlerinde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. KBo XI 73 öy. numaralı Hititçe belgeden anlaşıldığı üzere T/Durhumit, sadece bakırın tasfiye edildiği bir merkez değil, aynı zamanda tuz kaynaklarının bulunduğu bir şehirdir.

S. Erkut, Çankırı'nın yaklaşık 15 km. güneydoğusunda, Ballıbağ Köyünün 1,5 km. güneyinde bulunan tuz mağarası yakınlarında pek de büyük olmayan bir höyüğün ortaya çıkarıldığını, Durmitta kentinin bu yörede bulunması gerektiğini, ancak Durmitta şehrinin de böyle küçük bir höyüğe yakıştırılmayacağını düşünmektedir.²⁵

T/Durhumit/Durmitta'nın yeri ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır.²⁶ M. Forlanini, T/Durhumit/Durmitta'nın geçtiği Kültepe metinlerini ve Hititçe belgeleri değerlendirerek, bu şehrin Kızılırmak üzerinden mümkün olduğu kadar kuzeyde olması gerektiğini; T/Durhumit/Durmitta'nın, Karakeçili (Kırıkkale) yakınlarında bir yere lokalize edilmesinin uygun olacağını belirtmektedir.²⁷

Bazı Hitit metinlerinde T/Durmitta'dan gelen Kaşkalar tarafından saldırıya uğrayan Tuhipia halkından bahsedilmektedir.²⁸ Kaşka halkının, Kastamonu ve çevresinde oturdukları bilinmektedir. O halde, T/Durhumit/Durmitta şehri, bu bölgelerde aranmalıdır. Çivi yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre, T/Durhumit/Durmitta kentinin bakırın tasfiye edildiği ve aynı zamanda tuz yataklarının bulunduğu bir merkez olduğunu göz önüne alırsak, bu şehir, bugün hem bakır işletmelerinin hem de tuz kaynaklarının bulunduğu Orta Karadeniz, özellikle Kastamonu ve çevresi ile belki biraz daha güney-güneydoğusunda aranabilir. Günümüzde de tuz yatakları, ağırlıklı olarak Orta Anadolu bölgesi, özellikle Tuz Gölü civarında (Ankara Ş. Koçhisar "Kaldırım ve Kayacık Tuzları" ve Konya/Cihanbeyli "Yavşan tuzlası")²⁹ ve Çankırı-Kırşehir hattının doğusunda kalan bölümde toplanmıştır.

Anadolu'daki tuz üretim merkezlerinden bir diğeri, T/Duhduşna şehridir. IBoT II 129 öy. numaralı³⁰ Hititçe belgede, tuzun T/Duhduşna kentinden temin edildiği kayıtlıdır. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹² ui-ia-a-na DINGİR ^{LİM} URU Na-hi-ta-za ^{URU} Hi-li-ik-qa-za pi-e har-kír ¹³ ki-nu-un-ma-ua-ra-at kar-aš-ša-nu-ír MUN-ia Á-NA DINGİR ^{LİM} ¹⁴ URU Du-uh-du-uš-na-za pi-e har-kír ku-nu-un-ma-ua-kán UKU ^{MES} -uš ¹⁵ A-NA ^{LÜ.MES} İŞ GUŠKİN par-ra-an-da pa-a-

²⁴ Erkut, a.g.m., s. 2-3.

²⁵ Erkut, a.g.m., s. 4.

²⁶ Lokalizasyonu için bkz. Nashef, a.g.e., s. 126.

²⁷ M. Forlanini, "The Historical Geography of Anatolia And The Transition From The Kārum-Period To The Early Hittite Empire", **Anatolia and The Jazira During The Old Assyrian Period (Old Assyrian Archives, Studies, Volume 3)**, Leiden 2008, s. 74.

²⁸ Forlanini, a.g.m., s. 68-69.

²⁹ Kılıç- Uyanık, a.g.m., s. 136.

³⁰ Erkut, a.g.m., s. 4-5.

ír MUN-*ma kar-ša-nu-ír*”¹²⁾ Tanrının şarabı, Nahita ve Hilika kentlerinden temin edilir.¹³⁾ Fakat, şimdi ihlal ettiler ve tanrının tuzu¹⁴⁾ Duhdušna kentinden temin edilirdi, fakat halk¹⁵⁾ altın seyislerin öte tarafından gittiler, tuzu ise ihmal ettiler.”

S. Erkut, Dudušna ile Hitit metinlerinde T/Duhdušna olarak geçen şehrin aynı olması durumunda, T/Duhdušna'nın, yukarıda sözünü ettiğimiz tuz mağarası yakınlarındaki höyük olabileceğini söylemektedir.³¹⁾

T/Durhumit/Durmitta ve T/Duhdušna kentleri dışında, yine Hititçe belgelerde kaydedildiğine göre, Anadolu'da tuz üretimiyle ilgili görünen başka şehirler de vardı. Bunlardan birisi Kawarna şehridir. KBo XIV 142 III 29 numaralı belgede, Kawarna şehriyle ilgili olarak, kullanılmak üzere teslim edilecek tuzdan bahsedilmektedir.³²⁾ Benzer şekilde, Kalapiya kenti de KBo XIII 238 ay. 6 numaralı metinde yarım *sūtu*³³⁾ bira mayası, yarım *sūtu* tuz ile geçmektedir.³⁴⁾

Hititçe belgelerde, tuz ile ilgili görünen bir diğer Anadolu kenti de Şukziya'dır. Bu kent, 30 koyun ve tuz üreticisinden bahsedilen KUB XXXVIII 19 öy.1'-8' numaralı metinde geçmektedir.³⁵⁾ Sözü edilen tuz, herhalde etleri ve koyun derilerini saklamak için kullanılmıştır.

SONUÇ

Çivi yazılı kaynaklardan anlaşıldığı üzere tuz, eskiçağlardan beri Anadolu'da biliniyordu. Tuz, eskiçağlarda yiyeceklerin ve hayvan derilerinin saklanması ve daha pek çok alanda kullanılan, aynı zamanda ekonomik değer taşıyan bir üründü. Metinlere göre, küçük miktarlarda satın alınan tuzların, besin ihtiyaçlarını karşılamak için, büyük miktarlarda alınan tuzların ise, ticaretini yapmak için satın alındığını söyleyebiliriz. Kültepe tabletlerinden tuzun, *karpatum* kabı ve litre ile ölçülerek satıldığını öğreniyoruz. Tuzun litre ile ölçülmesi, öğütülmüş olduğunu gösteriyor ki, Kültepe kazılarında ele geçen öğütme taşları da bunun kanıtıdır. Hititçe belgelere göre, Eski Anadolu şehirlerinden T/Durhumit/Durmitta ve T/Duhdušna kentlerinin, tuz üretiminin ve diğer Anadolu şehirlerine tuz sevkiyatının yapıldığı merkezler olduğunu söyleyebiliriz. Bu kentler dışında, Kawarna, Kalapiya ve Şukziya da, Hititçe tabletlerde tuz üretimi ile ilgili geçen şehirlerdir.

³¹⁾ Erkut, a.g.m., s. 4-5.

³²⁾ Monte-Tischler, a.g.e., s. 204.

³³⁾ *sūtu* için CAD S, s. 420'de “bir kap” ve “standart bir hacim ölçüsü” ; AHw, s. 1064; CDA, s. 329'da “10 *qa*'ya (*qa*: yaklaşık 10 litreye tekabül eden bir hacim ölçüsüdür) karşılık gelen bir hacim ölçüsü” ve “bir kap” anlamları verilmektedir.

³⁴⁾ Monte-Tischler, a.g.e., s. 163.

³⁵⁾ Monte-Tischler, a.g.e., s. 363.

KAYNAKÇA ve KISALTMALAR

ALBAYRAK, İ., “Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri 2003c, s. 59-66.

_____ **Kültepe Tabletleri IV**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, S. 33b, Ankara 2006b.

DERCKSEN, J. G., “Some Elements of Old Anatolian Society in Kaniš”, **Assyria and Beyond Studies Presented to Mogens Trolle Larsen**, Leiden 2004b, s. 137-177.

ERKUT, S., “Hititlerde Tuz ve Kullanımı”, **Bellekten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. LIV, S. 209, Ankara 1990, s. 1-7.

FORLANİNİ, M., “The Historical Geography of Anatolia And The Transition From The Kārum-Period To The Early Hittite Empire”, **Anatolia and The Jazira During The Old Assyrian Period (Old Assyrian Archives, Studies, Volume 3)**, Leiden 2008, s. 57-86.

GARELLİ, P., **Les Assyriens en Cappadoce**, Bibliothèque archéologique et historique de l’institut français d’archéologie d’İstanbul XIX, Paris 1963.

GELB, I.J., **Inscriptions from Alishar and Vicinity**, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Volume XXVII, ed: J.H. Breasted-T. G. Allen, Chicago 1935.

HECKER, K- KRYSZAT, G-MATOUŠ, L., **Kappadokische Keilschrifttafeln Aus Den Sammlungen Der Karlsuniversität Prag**, Praha 1998.

KILIÇ, A.M.-UYANIK, E., “Tuz Gölü’nde Oluşan Kirlenmenin Göl Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması”, **4. Endüstriyel Hammaddeler Sempozyumu**, İzmir 2001, s. 135-145.

KULAKOĞLU, F., Kültepe-Kaniš Kazıları 2006 Yılı Raporu, Ankara 2006.

MİCHEL, C., “A table avec les marchands paléo-assyriens” **Assyrien im Wandel der Zeiten, Compte rendu des Rencontres Assyriologiques Internationales (CRRAI 39)**, in H. Waetzoldt and H. Hauptmann (edt), s. 95-113, Heidelberg 1997a.

MONTE, G. F.Del - TİSHLER, J., **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI, Die Orts-und Gewässernamen der Hethitischen Texte**, Wiesbaden 1978.

NASHEF, K., **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IV, Die Orts-und Gewässernamen der Altassyrischen**, Wiesbaden 1991.

ÖZGÜÇ, T., **Kültepe-Kaniš Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri, S. 19, Ankara 1959.

ÜNAL, A., **Anadolu’nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü**, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

VEENHOF, K, R., **The Old Assyrian List of Year Eponyms From Karum Kanish And Its Chronological Implications**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Seri, No: 64, Ankara 2003.

_____ **Kültepe Tabletleri V (The archive of Kuliya, Son of Ali-Abum)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, S. 33c, Ankara 2010.

AHw: Akkadisches Handwörterbuch

BBR: Beiträge zur Kenntnis der Babylonischen Religion

BE: Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series A: Cuneiform Texts

BIN: Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies

CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago

CCT: Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets

CDA: A Concise Dictionary of Akkadian

CT: Cuneiform Texts from Babylonian Tablets

I: Tafelsignatur der Kültepe Tafelsammlung der Prager Karlsuniversität

IBoT: İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri

ICK: Inscriptions Cunéiformes du Kultépé

KBo: Keilschrifttexte aus Boghazköi

Köcher BAM: Die Babylonisch-Assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen

KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi

OIP: Oriental Institute Publications

TC: Tablettes Cappadociennes du Louvre

TTC: Trente Tablettes Cappadociennes

